

*Balogh Margit*¹:

Igével, tollal és tettel. Pap Béla református lelkész életpályája (1907–1957)

*Abstract. By the Word, Pen, and Action. The Life and Career of Béla Pap,
Pastor of the Reformed Church (1907–1957).*

The name of the martyred Reformed Church pastor Béla Pap has become synonymous with the newspaper Magyar Út (Hungarian Journey), which was a prominent forum of the national-populist writers' movement that emerged as an unavoidable element of public life in Hungary in the 1930s. He published a number of articles that establish him as a socially sensitive intellectual thinker. He believed in creating a "national-populist" or "progressive" right wing and a modern Hungary. Anti-Semitism formed part of his ideology, but he did not foresee the consequences that eventually lead to the Holocaust. After the war, in the midst of the left's growing dominance, he opposed the nationalization of schools and the agreement between the state and the church. He stood up for the Reformed Church's farmer community whose members were branded as "kulaks" and for people who were displaced by the regime. His fate was sealed by his protest against the abolition of ecclesiastical autonomy. He was arrested on 27 November 1951 and sentenced to 4 years and 6 months of prison to be released in the spring of 1956, but he could not return to his pastoral office. In the summer of 1957, he went on an excursion to the mountains – but was never seen again, dead or alive.

Keywords: preaching about social issues, national-populist movement, anti-Semitism, congregational service, anti-communism, civil courage, prison

¹ Tudományos tanácsadó: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, ELKH; e-mail: balogh.margit@abtk.hu.

Az első világháború, a trianoni sokk, majd az 1929-es gazdasági világválság kohója edzette azt az értelmiségi nemzedéket, melynek soraiban a népi irányzat legkiválóbb személyiségeit találjuk, köztük a mártírsorsú Pap Béla református lelkipásztort. Halála rejtély, munkássága elhallgatott. A feledtetés mégsem bizonyult sikeresnek.²

A szociális igehirdető

Pap Béla tizenhároméves gyermekként, 1920-ban költözött át Romániából Magyarországra. 1925-ben a budapesti református teológiára iratkozott be, 1929-től két éven át pedig Amerikában tanult. Hazatértét követően iskolai hitoktató lelkész, majd vallásanár lett. 1933. január 1-jével Ravasz László püspök, konventi elnök kinevezte a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetségének (SDG) missziói lelkészévé és az egyesület főtitkárává. Nem ismeretlenül került a megtisztelő posztra: az 1921-ben alakult Diákszövetség tevékeny tagja, s már az első balatonszárszói gyermektáboroztatás lebonyolításánál is segédkezett. A telep lassanként nyári szabadegyetemmé, szellemi központtá, a falukutató

² Az életútról – a teljesség igénye nélkül – lásd: NÉMETH Erzsébet (1985): *Pap Béla élete 1907–1957*. Kézirat (elhelyezve a Ráday Könyvtárban). Budapest; BÁRCZAY Gyula (1989): *Sorsok a református egyházban 1948–1988*. Bern, Európai Protestáns Szabadegyetem. 12–16.; KISS Ferenc (1989): Legyen végre világosság. In: *Kapu*, 2. 10. 39–40.; KOVÁCS Bálint (1990): Pap Béla, a mártírsorsú lelkipásztor (1907–1957), In: *Confessio*. 14. 2. 84–94.; BALOGH Margit (1996): Ember és hatalom. Pap Béla református lelkész büntetőpere, In: *Protestáns Szemle* 107. 2. 132–144.; FAZEKAS Mihály (1997): Pap Béla református lelkész élete és munkássága (1907–1957), In: Zádorné Zsoldos Mária (szerk.): *Zounuk – Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve*. 12. Szolnok. 243–269.; KOVÁCS Bálint (2002): *Arcok*. Budapest, Kálvin János Társaság; CSÜRÖS András (2007a): *Pap Béla (1907–1957) élete és ellenállása*. Szakdolgozat. Budapest, Károli Gáspár Egyetem Hittudományi Kar; CSÜRÖS András Jakab (2007b): Pap Béla zsinati tevékenysége, különös tekintettel az 1951. október 24-i ülésre. In: *Confessio*, 31. 4. sz. 109–126.; CSÜRÖS András (2018): Pap Béla karcagi lelkész börtönévei és rejtélyes halála, In: Bellavics István – Földváryné Kiss Réka (szerk.): *Halálra ítélve. Papi sorsok '56 után*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 102–110.; ÖRSI Julianna (2020): Pap Béla lelkész áldozatvállalása a karcagi református gyülekezetért a XX. század közepén, In: *Confessio*. 44. 3. 71–87.; BALOGH Margit (2021): Igével, tollal és tettel. In: Petrás Éva (szerk.) (2021): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*. Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó. 157–192.

mozgalom véleményütköztető fórumává vált. 1932-ben már előadó: a középosztálybéli lányok figyelmét a falusi és a városi munkáslányok sorsára irányította. Pap egyre híresebb személyiségeket hívott meg: Darvas József, Veres Péter, Kovács Imre, Erdei Ferenc, Németh László írók, Makkai Sándor erdélyi református püspök és Bajcsy-Zsilinszky Endre előadásai nagy visszhangot keltettek. Itt került kapcsolatba Töltéssy Zoltánnal, Kiss Sándorral, Soos Gézával. Pap Béla e szervezőmunka során ismerkedett meg későbbi feleségével, Németh Erzsébet SDG-titkárral, akivel 1934-ben kötött házasságot. Életre szóló kapcsolatukból hét gyermekük született. Ez az esztendő meglehetősen zsúfolt: házasság, munkahelyváltás, lapindítás, könyvírás. És csupán huszonegy esztendő!

A fiatal lelkész dinamizmusát nagyra értékelte Kiss Ferenc, az Országos Református Szeretetszövetség egyik alapítója, és munkatársául hívta: így az SDG főtitkárából 1933. december 1-től 1937. december 31-ig a Szeretetszövetség utazó lelkésze lett. Szónokként ott találjuk a Szeretetszövetség minden új intézményének felavatásán: ez hat év alatt harminchárom árvaház, szeretetház, menhely, öreg- és betegápoló otthon, szellemi és testi fogyatékosok elhelyezésére szolgáló intézmény létesítését jelentette az ország különböző településein. Itteni munkáját segítették amerikai tapasztalatai a civil kezdeményezések erejéről és eredményességéről. A különböző ünnepi alkalmakkor elhangzott harminckét igehirdetését a Szeretetszövetség adta ki 1936-ban *Aktuális keresztyénység* címmel.

A lapszerkesztő

Pap Béla gyorsan ismert lett országszerte, hiszen főtitkári munkájából eredően sokat utazott, előadásokat tartott és cikkeket írt a *Református Diákmozgalom*, illetve az 1932-ben indult *Új Magyarság* című folyóiratokba. Neve a *Magyar Út* című lappal forrt egybe, amely 1934. szeptember 1-én indult.³ Az „Abszolút Mérték”, azaz Evangélium szellemében tette mérlegre a szellemi útkereséseket, hogy az elcsépelet hagyományos bal- és jobboldali válaszok helyett újrafogalmazzák a társadalmi kérdéseket, újraértékeljék a politikát és különösen a közelmúltat.

³ A dátumot az Országos Széchényi Könyvtár sajtóanyaga alapján közöljük, ám a szakirodalomban a legkülönbözőbb, de téves dátumok olvashatók.

Az egyházi hatóságoknak azonban nemigen tetszett a közéleti kérdések radikális boncolgatása, ezért az SDG elnöksége 1935. július 14-én a lap tulajdon- és kiadói jogát Pap Béla felelős szerkesztőnek adta át. Pap Béla nem magányos harcos, nem mozgalmár volt, inkább szellemi mágnessé vált, aki vonzza és figyelemmel kíséri a jövő protestáns értelmiségét. Az ő szerkesztése alatt a *Magyar Út* egyike lett azon folyóiratoknak, amelyek az 1930-as évektől a magyar közélet megkerülhetetlen tényezőjévé nőtt népi írómozgalom politikai és kulturális stratégiáját képviselték.

A saját, harmadik úton

Mind az igehirdetés, mind a lapszerkesztés és cikkírás olyan műfajok, amelyek feltételezik a művelt, alkotó szellemiségű, autonóm értelmiségit. Az 1930-as években jelentek meg Pap Béla első könyvei, elsőként 1934-ben a Soli Deo Gloria kiadásában a *Társadalmi rendszerváltozás: Evangélium* című műve, amelyet amerikai tapasztalatai alapján a szociális kérdés keresztyén szempontú vizsgálatáról írt. A középpontban természetesen a földtulajdonlás megváltoztatása állt. A földreformnak úgy kell megtörténnie – hangsúlyozta Pap Béla –, hogy ezáltal a nyelvileg és fajilag erős magyarság jusson földhöz. A tulajdonnal megerősített magyarságnak meg kell találnia a saját útját, amely nem másolja sem a hitleri „sajátságos faji gondolatot”, sem Mussolini fasizmusát. E tételben Pap Béla hasonul Németh László és az egyetemi ifjúság körében népszerű Turul ellenzék álláspontjához (a hatás akár kölcsönös is lehetett, hiszen Pap nem egyszer tartott előadást a különböző ifjúsági egyesületeknek, így az ökumené jegyében szervezett 1935. és 1936. tavaszi Debreceni Diétákon is). Fontos leszögezünk, hogy a „fajtság”, a „nemzet”, a „nacionalizmus” fogalmai a maitól eltérő tartalommal telítődve kavargtak az akkori sajtóban és a közéletben. A „faj” Pap Bélánál alapvetően nem származási kategória, nem a gyűlölet forrása, ahogy a népi mozgalom képviselőinél sem. Nem az eredetre, hanem arra utal, hogy ki hova tartozónak érzi magát, s ebben az értelemben a magyar nemzeti hovatarozás szinonimája. Persze ez meglehetősen keskeny palló, és a tartalom könnyedén túlnőhetett a szándékon: hiszen mihelyt kimondta valaki, hogy a betért zsidó nem magyar, máris származási kategóriává tette a „faj” értelmét.

Szociális kérdésekben Pap Béla egész életében szókimondó maradt: egy sajtóbéli körkérdésre a magyar földbirtokrendezés legkényesebb pontjának és legnagyobb akadályának a hitbizományt és az egyházi birtokot nevezte meg. Egyértelműen kifejtette a reformerek álláspontját: az egyházak földvagyonából juttatni kell a rászoruló magyar földműveseknek. (A katolikus egyházban ilyen messzire csak az agrárifjúságot szervező jezsuiták jutottak el.) Ugyanezeket a gondolatokat a *Magyar Út* egyik vezércikkében is közölte, itt már nyíltan bírálva a római katolikus egyház különleges vagyoni helyzetét: „A mamut-birtokok elbírálásánál nyilván nem lehet az a döntő szempont, hogy az egyház kezében lévő föld, mint »célvagyon« milyen tiszteletreméltó intézményeket tart el, hanem egyedül az, hogy útjában áll-e pusztuló magyar néprétegek emelkedésének vagy sem.”⁴

Pap Béla egyik írásában a *Rerum novarum* és a *Quadragesimo anno* pápai szociális enciklikák látásmódját és az azokra épülő elgondolásokat dicsérte, ugyanakkor erősen bírálta, hogy a katolicizmus megoldási kísérletei nem elég határozottak a szociális kérdésben, s kifejezett tévedésnek minősítette, hogy a katolicizmus a jövő államformáját a rendi államban látja, ami szerinte visszalépés egy középkori államhoz.⁵ Épp itt látta Pap Béla a legmarkánsabb különbséget: amíg a neokatolicizmus egyesíteni próbálja a középkori katolicizmus hagyományait a *Rerum novarum* szociális szellemével, addig a magyar protestantizmus ébredése fordított úton ment végbe. A politikai katolicizmus felülről, az egyház egyetemességének jegyében tömegtoborzással bontakozott ki, a protestantizmus viszont alulról építkezett, és az egyháztagok individuális eszmélésével, kis létszámú bibliakörökkel kezdődött. A magyar protestantizmus ébredése éppen ezért nem lezárt, hanem elindult folyamat, nem felébredt egyházzól, hanem ébredő egyházzól beszélhetünk.⁶

Máskor is ágalt a klerikalizmus ellen. Amikor Serédi Jusztinián hercegprímás 1935-ben körlevélben buzdította a katolikus papságot és a híveket, hogy a parlamenti választásokon olyan jelölteket támogassanak, akik kiállnak a családvédelmi reformok mellett, mivel „a Haza sorsáért arányosan felelősek vagyunk”, a *Magyar Út* nem maradt néma: az „arányos” szó megosztó tartalma miatt a protestáns értelmiség színe-java mélyen felháborodott. Hová jutnánk, ha az ország dolgait keresztlevelek alapján és nem tehetség szerint

⁴ PAP Béla (1935): Célvagyon, In: *Magyar Út*. június 15. Címlap.

⁵ PAP Béla (1937c): Kommunizmus, fasizmus, nemzeti szocializmus, agrárkérdés, katolicizmus... A katolicizmus az evangélium mérlegén című ankét második napja, In: *Pesti Napló*. február 20. 10.

⁶ PAP Béla (1939a): Ébred az Egyház!... In: *Protestáns Szemle*. 48. I. 1–7.

igazgatnák? Mi lett volna, ha Bocskai, Bethlen, Rákóczi vagy Kossuth, Széchenyi és Deák nem a teljes magyarságért, hanem csak „arányosan” akartak volna felelni a Haza sorsáért?⁷

Pap Béla háρίtotta azt a felfogást, hogy csak az egyhitű nemzet lehet egységes nemzet, ugyanakkor nem vált kirekesztővé; ellenkezőleg, ostromozta a felekezetieskedést és az abból eredő megosztottságot. Egyik vezércikkét annak az esetnek szentelte, amikor a sződligeti katolikus pap nem áldotta meg az országzászlót, csak az evangélikus és a református lelkész. A történetekben Pap az egész magyar tragikum szimbólumát látta: „Zászlót emelünk Trianon ellen, lármafát állítunk a magyarság feldarabolása ellen, tetemrehívást rendezünk a népek ítélőszéke előtt és közben önmagunkat daraboljuk jelszókkal, féltékenykedéssel, kicsinyes hiúsági kérdésekkel apró ízekre.”⁸

Pap Béla írásainak sokszínű csokrában ott találjuk a korabeli bel- és külpolitikai kérdésekről kifejtett állásfoglalásait: kivált ilyen a legitimizmus kontra szabad királyválasztás, a kormányzó személye és jogköre vagy épp a kormányok megítélése. 1939-ben még illedelmesen köszöntötte az ötvenéves Hitlert,⁹ 1940-ben viszont már egyformán elvetette a szovjet, a hitleri német és a Mussolini vezette olasz állam-berendezkedést. Helyettük evangéliumi alapú krisztusi államot sürgetett.¹⁰ Ennek ígéretét látta az evangélikus Gömbös Gyula kormányzásában, akivel őszintén rokonszenvezett, ahogy Horthy Miklós kormányzóval is. Élesen bírálta, hogy a kormányzóválasztásba – felsőházi tagságuk révén – „idegen hatalom”, azaz a Rómában székelő pápa által kinevezett hercegprímás és püspökök beleszólhatnak. Főleg 1936–1937-ben születtek azok az írásai, amelyekben a legitimizmust és vele a Habsburg-restaurációt a történelem szemétdombjára utasítja. Köztük egy sincs, amelyben Horthy esetleges megkoronázását vetné fel, de időzítésüknek nyilvánvaló köze volt a kormányzói jogkör kiterjesztéséről szóló 1937. évi XIX. tc. előkészítő vitáihoz. Pap zsigerileg elutasítja a Habsburg-restaurációt: idegen faj, idegen érdek és idegen hatalom, aminek nincs helye Magyarországon.¹¹ Legitimizmusellenessége oly őszinte és heves, hogy nyílt levelet intézett Hóman Bálint kultuszminiszterhez, tiltakozva az ellen, hogy egyes középiskolákban a magyar törvé-

⁷ KISS Sándor (1935): A Hercegprímás Úr, In: *Magyar Út*. március 15. Címlap.

⁸ PAP Béla (1938b): Nem áldotta meg!... In: *Magyar Út*. június 9. 22–23. sz. Címlap.

⁹ PAP Béla (1939c): Incarnatio Germaniae, In: *Magyar Út*. április 22. Címlap.

¹⁰ PAP Béla (1940b): Keresztény állam? In: *Magyar Út*. május 16. Címlap.

¹¹ PAP Béla (1937a): Tűz és víz, In: *Magyar Út*. január 28. Címlap.

nyekkel szembehelyezkedve terjesztik a királyság eszményét különböző mesékkel „a szegények királyáról”, egy „szép barnahajú ifjúról”, „a mártírok királyáról”.¹² Ehhez az értékítéletéhez mereven akkor is ragaszkodott, amikor legitimistának lenni egyet jelentett a náciellenességgel.

A *Papok és politika* című írása bizonyos értelemben kulcsírás. Apropióját az adta, hogy 1936 nyarán püspöki körlevél instrualta a lelkészeket és a tanítókat a helyes politikai viselkedésről. Sokan tévesen tiltásként értelmezték, holott csak a politikai pártküzdelmektől és a korteskedéstől kérte a tartózkodást. Pap Béla a határt így húzza meg: közéletben részt lehet venni, pártban nem. Igazának alátámasztásául a református egyház történelmi alaptermészetét hozta fel, amelytől távol áll a felülről lefelé történő szerveződés, viszont nem idegen a római katolikus egyháztól, de – meglepő az egy sorba állítás – a szociáldemokráciától és a kommunizmustól sem.¹³ Ez a meggyőződése is magyarázza, hogy miért fogja leszavazni 1951-ben a püspökcentralizációs törekvéseket!

Pap Béla eminens értelmiségi feladatnak tekintette a magyarság Duna-medencei hivatásának tisztázását. Ennek előfeltétele megújhodott, „lelki acélfürdőben” megtisztult, minőségileg magasabb rendű magyarság. Modern Magyarországról álmódott, ahol a tehetség révén lehet előrébb jutni, és nem a születéssel. Épp ezért a krisztusi, ám modern államban nincs helye címeknek és rangoknak, és a magyar arisztokrácia akkor mutatná meg lelki nagyságát, ha önként lemondana a múltból örökölt előjogairól.¹⁴ Hasonló vehemenciával bírálta a magyar középosztály tehetetlenségét is.¹⁵

Bízott a „nemzeti” vagy „haladó” jobboldal létrejöttében. Ezzel párhuzamosan a lapban helyt adott a később „harmadik útnak” nevezett népi gondolatnak is, köztük szélsőjobbra tolódó íróknak is. Az országgal együtt örvendezett az első bécsi döntésnek.¹⁶ Pap Béla szimpatizált a radikális szociális követelésekkel, mégsem haladt azon az úton, amely a konzervatív politikától sokakat átvitt a nemzetiszocializmus támogatói közé. 1938–1939-ben, amikor a nyilas irányzatok rendkívül megerősödtek, ő továbbra is makacsul

¹² PAP Béla (1937e): Legitimista politika a középiskolákban. Nyílt levél Hóman Bálint Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter Úrhoz, In: *Magyar Út*, december 16. 3.

¹³ PAP Béla (1936): Papok és politika, In: *Magyar Út*, július 1–15. 3.

¹⁴ PAP Béla (1937d): A címek alkonya, In: *Magyar Út*, december 2. 5.

¹⁵ PAP Béla (1937b): Tiltakozik... In: *Magyar Út*, február 18. Címlap; PAP Béla (1940a): Középosztályunk szociális alkata, In: *Magyar Út*, május 2. 3.

¹⁶ PAP Béla (1938c): Fegyver és igazság, In: *Magyar Út*, november 3. Címlap.

kívül marad. Felerősödik viszont írásaiban a nemzeti és a faji gondolat – annak gyűlöltettkeltő tartalma nélkül, bár hatásában az arra fogékonyak nyilván a radikalizálódást hallották ki belőle.

Pap Béla magyarságtudatát nem felszínes divathullám formálta, annál inkább küzdött a „turáni átokkal”, a magyar belső megosztottság élő babonájával. Szétforgácso-lódás helyett az összetartó erőkre hívta fel a figyelmet: „A vér, a történelem, a kultúra közösségteremtő hatalom, és egy társadalom akkor kezd nagykorúvá válni, amikor ezek a mélybe gyökerező erők már nemcsak ösztönösen táplálják, hanem öntudatosan ezek szervezik egységessé, formálják sajátossá.”¹⁷ A magyarságot nem állampolgárságnak, nem jogi kategóriának, még csak nem is nyelvi meghatározottságnak, hanem lelki, szellemi és fizikai alkatnak tekintette, ami különböző kultúrák, népek, szellemi áramlatok találkozásából jött létre két módon: *keveredéssel* vagy *vegyüléssel*. A keveredést károsnak, sőt veszedelmesnek minősítette, mert látszatbeolvadással jár, ellenben a különböző kultúrák „vegyülését” természetesnek, egészségesnek és megtermékenyítőnek nevezte, aminek következtében a magyar nép olvasztótégellyé vált.¹⁸ Gondolatai rokonságban vannak Németh László hasonlatával: „Ha a tejet a vérembe fecskendezik, lázat kapok tőle, ha megiszom, egészségemre válik.”¹⁹ Ezeknek az aktuálpolitikai írásoknak semmi közük a népi gondolathoz, de abban nem tévedtek, hogy a politikának immár tényezőként kellett (volna) tekinteni a népi gondolatra és képviselőire.

Pap Béla antiszemitizmusa

Pap Béla nézeteinek bemutatásakor szembe kell nézni azzal a nehéz, de megkerülhetetlen kérdéssel, hogy miként viszonyult a „zsidókérdéshez”. Pap Béla alapgondolata a magyar fajszeretet, alaptézise pedig a fentebb érintett „keveredés” vagy „vegyülés” kérdése volt. Szerinte a magyar faj sok idegen vért vett már fel, amit még nem tudott magába szívni, asszimilálni. Markáns különbséget húzott zsidó és zsidó közé: nincs gond a

¹⁷ PAP Béla (1942): Pártok fölött, In: *Magyar Út*. február 12. Címlap.

¹⁸ PAP Béla (1938a): Magyarság és álmagyarság, In: *Magyar Út*. április 7. 4.

¹⁹ NÉMETH László (1990 [1935]): A magyarságtudomány feladatai, In: B. Nádor Orsolya (szerk.): *A hungarológia fogalma*. Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1990. 33. (Hungarológiai Ismerettár 5.) A tanulmány eredeti megjelenése: *Magyarságtudomány*. I. 1. 2–13.

legalább három nemzedék óta ezen a földön élő zsidókkal, de van a keletről újabban beszivárgó zsidókkal, a „galíciaiakkal”. Ez a beszivárgás lehetővé tett, sőt előkészített egy olyan ösztönös antiszemitizmust, amelyik azt a fajelméletet, amelyet a zsidóság évezredek óta kisajátított magának, a zsidóság ellen fogja kihasználni saját nemzeti szempontjai érdekében – jósolta váteszként 1937-ben.

1938-tól kezdődően Pap Béla mind többször publikált vagy adott elő „zsidókérdés” témában. Nem ismerte el vagy fel, hogy az állampolgári egyenjogúság nem lehet vita tárgya, és hogy a zsidóság korlátozása a szélsőjobboldalnak tett, beláthatatlan – a szellemi elite is árnyékot vető – következményekkel járó engedmény. Talán mert időközben az ő szemléletében is egy meglehetősen erős jobbratolódás érzékelhető. Helyeselte és a további radikalizálódást megelőzendő kevesellte az első zsidótörvényt, amely bizonyos állásokban 20%-ban maximálta a zsidók arányát. A második zsidótörvényjavaslat kapcsán kifogásolta a kivételezés lehetőségét, miszerint az első évben 100, a 2. évben 50 zsidó család kiemelhető a törvény hatálya alól, mivel jogi értelemben nem zsidók lesznek, ám a hatálytalanított személyek a valóságban mégis csak zsidók maradnak. Kritizálta, hogy a törvény deklarálja: ki a zsidó és ki a keresztyén.²⁰ Azt, hogy mikor tekinthető valaki keresztyénnek, az az egyházak, és nem az állam hatáskörébe tartozik. Pap Béla szerint az állam vallási szempontból kezeljen mindenkit egyformán az állások betöltésénél vagy az előnyök juttatásánál – ám a tehetség, szellemi és erkölcsi felkészültség mellett csak a magyarságnak kell döntenet, és nem a felekezeti hovatartozásnak. Ugyancsak súlyos és erkölcsileg nem vállalható gondolatokat vetett papírra a harmadik zsidótörvény (1941. évi XV. tc.) árnyékában annak apropóján, hogy a papi pályára jelentkezők között megugrott a zsidó származásúak száma. „Az anyaszentegyház érdekét nem szolgálja a papágnak zsidó származású lelkészekkel való felduzzasztása azért, mert a jelentkezők igen tekintélyes része nem hivatástudatból, de érdekből megy a papi pályára éppen akkor, amikor az bizonyos mentességet és előnyt jelent a számára. De nem szolgálja azért sem, mert felesleges ellentétet támaszt az egyház vezetősége és a hívek tömegei között.”²¹ Az érdekorientált pályaválasztás helyett Pap Béla azt tanácsolta, hogy ne vegyenek fel a teológiára zsidó keresztyént. 1941 előtt még nem követelte eltiltásukat foglalkozásoktól – ezúttal azonban már kirekesztő.

²⁰ PAP Béla (1939b): Száz „személy” egy sorban, In: *Magyar Út*. április 15. Címlap.

²¹ PAP Béla (1941): Professzor Urak! In: *Magyar Út*. július 24. Címlap.

Nincs mit szépíteni: Pap Béla felfogásának tagadhatatlanul részét képezte az antiszemitizmus. Azt képviselte, amit sokan a konzervatív protestantizmus köreiből: megkérdőjelezte a zsidók nemzeti lojalitását, és a keresztyén–keresztény önvédelem századforduló óta divatos, katolikus vezetők által is képviselt gondolatát tette magáévá. Ám nem lépett át azon a határon, amelyen belül a korabeli keresztyén–keresztyén átlagértelmisség is mozgott. Ha úgy tetszik, ez volt a „korszellem”, amely magában hordozta a keresztyénségben immanensen egyébként is lappangó antijudaizmust, amely a zsidókban Krisztus keresztre feszítőit látja. Ugyanakkor ennek hátterében nemcsak – az akkoriban inkább nemzetféltést jelentő – fajvédelem, hanem a társadalom átalakításának jobbító szándéka is állt. Nehezen vitathatnánk, hogy Pap Béla is óriási erkölcsi terhet vett magára, amikor a maga eszközeivel elősegítette a közgondolkodás hozzáedződését a zsidóságot ért diszkrimináció közönyös befogadására, de szélsőséges, mocskolódo írás egy betű erejéig sem jelent meg tőle. Ekkor még senki nem számolt a Holokauszthoz vezető következményekkel, Pap Béla sem ismerte fel a zsidótörvényekben és a faji megközelítésben lévő veszélyt. Az utókornak ezzel, a szélsőjobbra történt elhajlással együtt kell vállalni őket, feltéve, ha akarja és ha tudja. Magam nem zárnám ki kategorikusan a 20. századi magyar progresszió egészéből sem őt, sem azokat a népi-plebejusokat, akik a „hétköznapi” és a „kulturális” antiszemitizmus tragikus csapdáiban vergődtek. Mert ellentmondásos, kusza zsidófelfogása ellenére és mellett Pap Béla és a hozzá hasonlóan gondolkodók világképe számos előremutató elemet is tartalmazott, hiszen az igazi kihívást (1938-ig mindenképp) az ország társadalmi fejlődésének alternatívái, a modernizáció lehetőségeit feszegető dilemmák, az úgynevezett „korkérdések” képezték. A zsidóság állampolgári egyenlőségének megszüntetését követően a szellemi élet képviselőinek – így Pap Bélának is – állásfoglalásaikat meg kellett volna tisztítani a kétértelműségtől, markánsan el kellett volna határolódnuk a szélsőségektől, és tisztázni, hogy radikalizmusuk nem azonos a fasiszta radikalizmussal, és hogy faji szemléletük nemzeti hovatartozást jelent és nem származási vonalat. Ezt Pap Béla, pontosabban a nevével fémjelzett *Magyar Út* csak meg lehetőségen későn tette meg, oly módon, hogy a nála szélsőségebben gondolkodó Gombos Gyula a *Magyar Út* hasábjain *Az eszközök becsülete* című írásában elhatárolta önmagát és a lapot a brutális magyarországi zsidóüldözésektől.²²

²² GOMBOS Gyula (1944): *Az eszközök becsülete*, In: *Magyar Út*, július 13.

Gyülekezeti szolgálatban

1937 nyarán a váci gyülekezet Pap Bélát hívta meg lelkipásztornak. Nehézségek árán itt szerkesztette tovább a *Magyar Utat*, az Országos Református Szeretetszövetséggel is fenntartott egy „köldöksinórt”, mint számvevőszéki tag, de tevékenységének hangsúlya a gyülekezet belső és külső építésére tevődött át. Pap Béla magas fokon gyakorolta lelkészi hivatását. Agilitását jelzi új gyülekezeti ház, iskolaterem, ravatalozó és óvoda építése, két fiókegyház (Göd és Sződliget) önállósodása, a templom renoválása. Ő vezette a börtönlakók lelkigondozását is. Nem sejtette, hogy idővel ő is az egyik zárka lakója lesz...

Vácról 1942 nyarán került el, miután 1941 októberében megválasztották, 1942. június 7-én pedig ünnepélyesen beiktatták az egyik legnagyobb református egyházközség, a tizenkilencezer lelket számláló karcagi gyülekezet lelkipásztornak. Pap Béla 34 évesen kezdte itteni szolgálatát, és csak kényszerű megszakításokkal teljesíthette hivatását 1957-ben bekövetkezett haláláig.²³ Ezalatt már nem szerkesztett, de írt, és ha kellett, a kapcsolatait is mozgósította. Régi barátai nem maradtak el tőle, lelkészi hivatala egyfajta közéleti szalon is volt.²⁴ 1944-re készült el harmadik kötete, az előadásokat, cikkeket és a karcagi szolgálat alatt keletkezett prédikációkat tartalmazó *Ige és ember*, amelyből előtárul igehirdető egyénisége és az azzal összeforrott szociálpolitikai magatartása. Példás emberi és lelkészi magatartásának köszönhetően mind nagyobb közmegbecsülésnek örvendett, az ostrom elől nem menekült el, s mire a háború befejeződött, a református egyház tekintélyes lelkészei közé tartozott. 1945. július 14-én igazoltnak nyilvánították.

A háború utáni években, a baloldal térhódítása közepette, Pap Béla elsősorban a gyülekezeti élettel, s nem a politikával törődött. Önmagában tán számot vetett saját korábbi tévútjaival, és a háború után formálódó új világban nem kívánt elhamarkodottan elköteleződni. Ehelyett Karcagpusztán imaházat építettet és renováltatta a templomtornyot. 1947-ben viszont az egyházkerület őt delegálta a még 1939-ben összehívott 5. országos zsinatba. A májusi VII. ülészak még különösebb feszültségektől mentes volt. Nem így a VIII. ülészak, amely 1948. június 14–15-én az iskolák államosításáról szóló törvény parlamenti vitája alatt ült össze. Többen – köztük Pap Béla – kritizálták a Zsinati Tanács

²³ Karcagi szolgálatáról lásd a legújabb feldolgozást: ÖRSI (2020), 71–87.

²⁴ Erről tanúskodik Pap Béla Veres Péterhez írt levele (Karcag, 1943. április 15.). Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Ms-5497.

politikai deklarációját az addigi állami intézkedések helyesléséről, s egyúttal leszögezték: az egyháznak ragaszkodnia kell iskoláihoz. Az államosításról folytatott viták során mégis ő fogalmazta meg a kompromisszumos feltételt: a zsinat a békés megegyezés híve, ha a kormány a kivételezett kollégiumokban meghagyja az általános iskolákat is.²⁵ Ebbe Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes állítólag bele is egyezett... A jegyzőkönyvet Pap Béla hitelesítette. Az 1948. szeptember 29-én összeült IX. ülészak feladata már csak az egyezmény elfogadása volt, ami 68:15 arányban meg is történt, így minden akadály elhárult az állam és az egyház megállapodásának október 7-i aláírása elől. A „nem”-mel szavazók között találjuk Pap Bélát is, mert a megállapodás tervezete nem tartalmazta a júniusban megígért engedményt. A megállapodás aláírását követően az egyház felajánlotta a még tulajdonlott földeket az államnak, cserébe a kongruák és majdani nyugdíjak folyósításáért. A gyülekezeti lelkészek, vallásanárok és missziói lelkészek a háború utáni újrakezdeti nehézségeken felüli egzisztenciális problémákkal küzdöttek.

Ráadásul megindult a mezőgazdaság szocialista átszervezése, ami a gazdálkodó parasztság – legyen az párhordas újgazda vagy kuláknak minősített kisbirtokos – életének a végét jelentette. Karcagon, ahol Pap Béla szolgált, az elsők között kezdtek hozzá a tévesztéshez, a gazdákat erőszakkal kényszerítve a belépési nyilatkozatok aláírására. A lelkészhez tucatjával mentek a helyiek és kérték a tanácsát, a segítségét, de ő eszköztelen volt. Annyit tehetett, hogy 1949 tavaszán memorandummal fordult a Konventhez: emelje fel szavát a több tízezres, kuláknak bélyegzett református gazdatársadalomért, érezzék, hogy az egyház mögöttük áll. Ám Pap Béla kiállása csak a felettes egyházi szervek rosszállását váltotta ki. Bizonyítja ezt Szabó Imre esperes egykorú naplója, amelybe 1949. április 29-hez a következő esetet jegyezte le: „Kis R.[oland] telefonált, felmentem hozzá, új helyiségbe a Báthory utcába. A nagykőrösi konferencia programjával várt, az előadókat kérdezte végig. Jegyzeteket készített róluk. Pap Bélánál hosszan időzött. Elmondta a Konventre küldött beadványát, melyben a kulákok védelmére kéri az elnöki tanácsot. Nagyon elítélte Bélát érte.”²⁶

Amikor 1951-ben megkezdődtek a kitelepítések, Pap Béla a zsinattól kérte a kitelepítettek védelmét. Nyáron újabb konventi felhívás a még megmaradt kertföldek azonnali felajánlását írta elő. Ez az év egyébként egyházpolitikai szempontból különösen „eredményes” év volt. 1951. május 18-án letartóztatták Grösz József kalocsai érseket, és

²⁵ TÓTH Gusztáv (1948): Kis képek a nagy zsinatról, In: *Sárospataki Református Lapok*. július 1. 3–4.

²⁶ Szabó Imre naplója, 1949. április 29-i bejegyzés. Sárbogárdon a család tulajdonában.

koncepció perben tizenötévi fegyházbüntetésre ítélték. Május 19-én kihirdették az 1951. évi I. törvényt az Állami Egyházügyi Hivatal felállításáról, amely intézmény kisebb megszakítással 1989-ig irányította az állam egyházpolitikáját. A „protestáns egyházi reakció” felszámolásának jegyében, a Grósz-per előkészítésével szinte egy időben megkezdődött egy református összeesküvés per konstruálása is. A politikai rendőrség letartóztatta a már korábban felosztatott legnagyobb protestáns egyházi egyesületnek, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület egykori vezetőit: Pógyor Istvánt, majd Teleki Lászlót. A nagy nyilvános per elmaradt ugyan, de Pógyort és Telekit elítélték.

Nem csoda, hogy szorongásokkal teli, fojtott, mégis várakozásteljes hangulatban nyílt meg 1951. október 24-én a református egyház 6., budapesti zsinatának I. ülészsaka. Pap Béla már a tanácskozási szabályzattal és az ügyrenddel is vitakozott: például elvi kérdésekben titkos szavazást kért; az ő javaslatára hagyták el, hogy egy ellenindítványt legalább tíz személynek kelljen aláírnia; végül neki köszönhető, hogy a hivatalos listát a zsinat óriási szótöbbséggel elvetette. A következmény példa nélküli: Békefi Benő és Farkas József kegyenceket nem választották meg, Szabó Imrét és Pap Bélát viszont igen. Ők ketten mertek a leghangosabban szembeszállni az egyház kommunista gleichschaltolásával, mire az egyházvezetőség megrémült, és a zsinat ülését elnapolták november 27-re.

Ez az alkalom lett volna az utolsó lehetőség arra, hogy megakadályozzák az egyházi autonómia felszámolását, a még megmaradt teológiai akadémiák (Pápa, Sárospatak) összevonását és a püspöki teljhatalom megszilárdulását. Már nem egy akadémuskodó lelkészt mozdítottak el helyéről és tettek gyengébb jövedelmű parókiára. Pap Béla láthatóan mert szólni és ellenjavaslatokat tenni, következképp őt tekintették az egyházi ellenzék vezetőjének. Ám az egyházkormányzat nem tehetette ki magát annak a kínos helyzetnek, hogy a zsinat ne járuljon hozzá az egyház két teológiai főiskolájának felszámolását jelentő összevonásához. A legtöbb zsinati tanácsstag zúgolódott a javaslat ellen, és Pap Béla vagy Szabó Imre révén komoly esély volt arra, hogy az meg is bukjon. Nem meglepő, hogy a döntésben illetékesek a nyílt vita helyett az adminisztratív utat választották: Szabó Imre esperest minden tisztségéről lemondatták és a Szabolcs-Szatmár megyei Buj községbe száműzték. A „Pap Béla-ügyet” pedig a rendőrség oldotta meg...

A „gyanús” elem

Pap Bélát bizonyíthatóan 1948 májusától figyelte az állambiztonság – de csak figyelte. A fordulat 1951 őszén következik be, összefüggésben a 6. zsinat történéseivel. Péter János püspök 1951. november 18-án Pap Bélát magához rendelte. Fejére olvasta a „bűneit”: az iskolák államosításának ellenzését, Szabó Imre megválasztását. Pap Béla nem vont vissza semmit, ám – talán négy gyermekére gondolva – bejelentette, hogy a következőkben nem kíván újabb lépéseket tenni. De ígérete kevés volt – és már a hallgatásától is tartottak. A zsinati ülés nyitónapján, november 27-én reggel Pap Bélát a rendőrség elvitte. Este ugyan még visszazállították a családjához, de másnap újból őrizetbe vették, és az Állambiztonsági Központi Fogdába került. A nélküle összeült zsinati ülészak november 29-én kimondta a pápai és a sárospataki akadémiák megszüntetését, illetve elfogadta a „lelkészek és azok alkalmazásáról” szóló határozatot, amely sértette a történetileg kialakult egyházkormányzati hagyományokat.

A Budapesten, 1951. december 11-én felvett kihallgatási jegyzőkönyv nem tartalmaz kérdéseket és válaszokat – az Pap Béla gyanúsított által aláírt, egyes szám első személyben elmondott beismerő vallomás. Tartalma egybecseng a majdani vádirattal. Szóhasználata a kor jellegzetes propagandanyelvezetét követi, sarkított és leegyszerűsített. Kizárt dolog, hogy a művelt, írói tehetséggel is megáldott, a világnézeti kérdésekben jártas lelkész ilyen otrombán fogalmazott volna...

A következő kihallgatásra 1951. december 13-án került sor, ezúttal a Budapesti Államügyészségen. Pap Béla csak részben tartotta fenn az előző vallomásban foglaltakat. Elismert minden olyan tényt, ami hozzátartozott emberi és lelkészi életútjához. „Beismerem, hogy újságcikkeim egy része kommunistaellenes, antiszemita és a fasiszta rendszert dicsőítő, illetőleg annak egyes ténykedéseit dicséző jellegűek voltak. [...] Tagadom, hogy kommunistaellenes és szovjetellenes beállítottságú lennék.”²⁷

²⁷ Jegyzőkönyv Pap Béla gyanúsított kihallgatásáról a Budapesti Államügyészségen. 1951. december 13. Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXV. 4. f. *Budapesti Megyei Bíróság büntetőperes iratok*. B.III. 001293/951. 36–37.

Az ítélet – és ami mögötte van

A Budapesti Megyei Bíróság a nyilvánosság kizárásával tárgyalta Pap Béla ügyét. 1952. február 15-én kelt ítéletével – népellenes büntett és izgatás vádjával – négy év hat hónapi börtönre, teljes vagyonekobzásra és tíz év közügyektől való eltiltásra ítélte.

A vád tárgyát a *Magyar Útban* megjelent négy újságcikk képezte. Ezek a cikkek nem alkalmasak sem „*fasiszta és demokráciaellenes*” irányzatok terjesztésére, sem „*faji és felekezeti gyűlölet felkeltésére*”. Az 1936. február 15-én megjelent a *Kommunizmus ellen...* című cikkben Pap Béla ellenezte a kommunista meggyőződésű emberek letartóztatását; szerinte nem rendőri, hanem keresztyén módszerekkel és megelőző módon lehet csak a világnézetek csatájában győzni. Oly módon, hogy meg kell szüntetni a kommunizmus (és általában a szélsőségek) táptalaját szolgáló viszonyokat, mint a munkanélküliséget, a földéhséget, a szociális problémákat. Tehát átfogó társadalmi reformpolitikán kell munkálkodni – s a cikk erről szól. Igaz, hogy Pap Béla nem rokonszenvezett a kommunizmussal, igaz, hogy a belpolitikai fordulatoknál jobbra húzott, de ez nem jelenti azt, hogy egyben szélsőségesen jobboldali lett volna. A bírósági tényállás szerint viszont igen.

Az 1938. június 23-án publikált *Hét évtized* című írás Horthy Miklós kormányzót köszönti születésnapja alkalmából. Ha a korabeli sajtót átnézzük, nem találunk olyan, magára valamit is adó lapot (beleértve a szociáldemokrata *Népszavát* is), amely ne üdvözölte volna az ország első emberét – ez kötelező udvariassági gyakorlat volt. S ne feledjük, Horthy maga is a református hitet vallotta, tehát többszörösen indokolatlan egy református laptól elvárni a durva udvariasságnak minősülő „feledékenységet”.

Mai szemmel olvasva az 1938. március 31-én megjelent, az első zsidótörvény előkészületeinek felszított hangulatában írt *4 cili, 6 cili, 8 cilinderes kocsi...* című írás kelthet ellenérzést. A bíróság e cikk miatt minősítette Pap Bélát antiszemitának. A szerző ugyanis azt a kérdést veti fel, hogy a magyar katonák miért zsidó kuplét, s miért nem magyar népdalokat énekelnek? Magyarázatul a magyarság következetlenségét hozza fel:

„De mi már ilyenek vagyunk. Antiszemiták, akik zsidó boltban vásárolnak, jobboldaliak, akik zsidó színésznőket »imádnak«, fajvédők, akik lipótvárosi zsargonban raccsolnak. Mikor tanuljuk már meg, hogy az igazi fajvédelem akkor kezdődik, amikor elkerüljük az idegen boltot, akármilyen behízselően tolakodik az

árujával, amikor megismerjük és megbecsüljük a magyar kultúra igazi gyökereit, amikor nemcsak a jelvény jobboldali rajtunk, de mi magunk is, minden mozdulatunkkal, beszédünkkel, írásunkkal, viselkedésünkkel egy szerves darabot képviselünk abból, amit magyarságnak hívtak.”

Való igaz, hogy Pap Bélának a társadalompolitikai kérdésekben kifejtett állásfoglalásai – ahogy arról már bővebben is írtunk – nem bizonyultak mindenben időtállóknak.

1938. május 5-én jelent meg a negyedik kifogásolt cikk. Címe *Nagy kézfogó*, s ez Hitler és Mussolini találkozását méltatja. Az esemény világpolitikai jelentőségű volt, hiszen új politikai tényezőt – német és olasz szövetséget – deklarált, és ettől kiutat remélt a Trianon teremtette helyzetből minden számottevő politikai erő, Bethlentől a liberálisokig, kivéve a demokrata és szociáldemokrata irányzatokat. A cikkben Pap Béla ismételten megfogalmazta „harmadik utas” állásfoglalását: idegen hatalom befolyása nélkül, a Duna-völgyi népek békés együttműködésével igyekezzünk jövőnket megformálni. A bírósági tényállás teljesen figyelmen kívül hagyta azt a kort, amikor a lap megjelent, s az 1951–1952-es politikai viszonyokat és értéktételeket helyezte vissza a múltba. A módszer is egyértelmű: csak a terhelő vagy annak vélt bizonyítékokat sorakoztatták fel a tárgyaláson, a védelem javára felhozható érveket viszont nem.

A cikkeken túlmenően a bírósági ítélet felrótta, hogy Pap Béla 1943-ban a Magyar Élet Pártja karcagi kerületének elnöke lett. Holott az egykori kormánypárt tagjaival szemben 1945 után törvényi szinten nem mondtak ki hátrányos megkülönböztetést, a helyi párt elnöki tiszte pedig pusztán protokolláris szerepet jelentett, ráadásul Pap Béla 1944. március végén lemondott erről a tisztségéről. A tényállás tartalmazza még, hogy a vádlott tagja volt a Magyar Közösség szervezetének. Pap Béla csupán annyit ismert be, hogy Kiss Sándorral és Vatai Lászlóval, a közösség két képviselőjével valóban találkozott 1945 után, de velük a szervezet dolgairól nem tárgyalt. Ezt a védekezést az elsőfokú bíróság nem vette figyelembe, viszont a másodfokon eljáró Legfelsőbb Bíróság igen, s ezért ezt iratellenesnek minősítette és azt ítéletéből mellőzte.

A bíróság Pap Béla *cselekményében és személyében* is „fokozott társadalomveszélyeséget” állapított meg. A terhelt lelkeszként tömegekkel állt kapcsolatban, ezekre a tömegekre hivatásánál fogva igen nagy hatást gyakorolt. 1945 előtti tevékenységében a fasiszta eszmék meggyőződéses, lelkes propagálását vélte felfedezni. 1945 utáni magatartását pedig mint

ennek a fasiszta beállítottságnak az eredményét és következményét állította be.²⁸ Következtetése szerint az ilyen személy a társadalomra fokozott veszélyt jelent...

Epilógus

Pap Béla a váci börtönbe került, oda, ahol épp ő szervezte újjá a lelkészi gondozói munkát. Két év magánzárka után a gépházban dolgozott. 1956. május 15-én szabadult a börtönből. 1957. január 28-ától az egyháztól visszakapta álláshelyét, ám ehhez az Állami Egyházügyi Hivatal nem járult hozzá, így továbbra sem foglalhatta el hivatalát. Talán mert ő fogalmazta meg azt a nyilatkozatot, melyet Ravasz László olvasott be a Szabad Kossuth Rádióban. Családját abból a keresetből tartotta el, amelyet vegyész testvére mellett segédmunkásként kapott. 1957 nyarán meglátogatta a Balatonszabadiban lakó testvérét. Augusztus 10-én délután vált el tőle azzal, hogy még kirándul egyet a Bakonyban. Sem élve, sem holtan nem látták többé.

Halálának körülményeit máig rejtély övezi. 1958-ban a Veszprém megyei Porva-Szépalmapuszta határában két helyi lakos egy emberi lábszárcsontot és felsőkoponyarészt, valamint fél pár cipőt talált. A rendőrség nyomozást rendelt el, a maradványokat a nyomtalanul eltűnt Pap Béla karcagi református lelkésznek tulajdonította. A hivatalos álláspont szerint Pap Béla „...turisztikázás közben öngyilkos lett. A nyomozás során megállapított tények alapján az elhalt holttestét valamilyen vadállatok (róka, vaddisznó) széj-jelmarcangolta és hurcolta”.²⁹ Bár özvegye nem tudta azonosítani a férjét, ettől függetlenül Porva község tanácsa – rögzítve az özvegy által megküldött házassági anyakönyvi kivonat adatait – 1958. december 11-i dátummal kiállította a halotti bizonyítványt.

²⁸ A Budapesti Megyei Bíróság 1952. február 15-én kelt ítélete. BFL XXV.4.f. Budapesti Megyei Bíróság büntetőperes iratok. B.III. 001293/951. Budapesti Megyei Bíróság büntetőperes iratok. B.III. 001293/951.

²⁹ A Veszprém Megyei Rendőr-főkapitányság Bűnüldözési Osztályának 10.009/1958. sz. átírata az Igazgatásrendészeti Osztálynak, Veszprém, 1958. november 3. Aláíró: Méder István rendőr százados, bűnügyi osztályvezető. Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára XXIII.381.a – 983/1958. 37. doboz.

Aki csak ismerte a lelkészt, nem adott hitelt az öngyilkosságnak, azt jellemétől teljesen idegennek vélte, bár a börtönének igen nyomasztó lelki örökséget hagytak maguk után. Felröppent a disszidálás gyanúja, ahogy az is, hogy kémgyanúsként a Bakonyban állomásozó oroszok lelkén száradna halála.

Az utókor tisztelettel őrzi Pap Béla emlékét. Nevét utca és emléktábla őrzi Vácott és Karcagon. Karcagon a gyülekezeti házat is róla nevezték el. A Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága 1990. augusztus 28-án az ellene hozott ítéletet – többek között jelen sorok szerzőjének szakértői véleménye alapján – törvénysértőnek és semmisnek nyilvánította.

Felhasznált irodalom

BALOGH Margit (1996): Ember és hatalom. Pap Béla református lelkész büntetőpere, In: *Protestáns Szemle*. 107. 2. 132–144.

(2021): Igével, tollal és tettel, In: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*. Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó. 157–192.

BÁRCZAY Gyula (1989): *Sorsok a református egyházban 1948–1988*. Bern, Európai Protestáns Szabadegyetem. 12–16.

CSÜRÖS András (2007a): *Pap Béla (1907–1957) élete és ellenállása*. Szakdolgozat. Budapest, Károli Gáspár Egyetem Hittudományi Kar.

(2007b): Pap Béla zsinati tevékenysége, különös tekintettel az 1951. október 24-i ülésre, In: *Confessio*. 31. 4. 109–126.

(2018): Pap Béla karcagi lelkész börtönévei és rejtélyes halála, In: Bellavics István – Földváryné Kiss Réka (szerk.): *Halálra ítélve. Papi sorsok 56 után*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 102–110.

FAZEKAS Mihály (1997): Pap Béla református lelkész élete és munkássága (1907–1957), In: Zádorné Zsoldos Mária (szerk.): *Zounuk – Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 12. Szolnok. 243–269.

GOMBOS Gyula (1944): Az eszközök becsülete, In: *Magyar Út*. július 13.

KISS Ferenc (1989): Legyen végre világosság, In: *Kapu*. 2. 10. 39–40.

KISS Sándor (1935): A Hercegprímás Úr, In: *Magyar Út*. március 15. Címlap.

KOVÁCS Bálint (1990): Pap Béla, a mártírsorsú lelkipásztor (1907–1957), In: *Confessio*. 14. 2. 84–94.

(2002): *Arcok*. Budapest, Kálvin János Társaság.

- NÉMETH Erzsébet (1985): *Pap Béla élete 1907–1957*. Kézirat (elhelyezve a Ráday Könyvtárban). Budapest.
- NÉMETH László (1990 [1935]): A magyarságtudomány feladatai, In: B. Nádor Orsolya (szerk.): *A hungarológia fogalma*. Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1990. 33. (Hungarológiai Ismerettár 5.) A tanulmány eredeti megjelenése: *Magyarságtudomány* I. 1. 2–13.
- ÖRSI Julianna (2020): Pap Béla lelkész áldozatvállalása a karcagi református gyülekezetért a XX. század közepén, In: *Confessio*. 44. 3. 71–87.
- PAP Béla (1935): Célvagyon, In: *Magyar Út*. június 15.
- (1936): Papok és politika, In: *Magyar Út*. július 1–15. 3.
- (1937a): Tűz és víz, In: *Magyar Út*. január 28. Címlap.
- (1937b): Tiltakozik... In: *Magyar Út*, 1937. február 18. Címlap.
- (1937c): Kommunizmus, fasizmus, nemzeti szocializmus, agrárkérdés, katolicizmus... A katolicizmus az evangélium mérlegén című ankét második napja, In: *Pesti Napló*. február 20. 10.
- (1937d): A címek alkonya, In: *Magyar Út*. december 2. 5.
- (1937e): Legitimista politika a középiskolákban. Nyílt levél Hóman Bálint Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter Úrhoz, In: *Magyar Út*. december 16. 3.
- (1938a): Magyarság és álmagyarság, In: *Magyar Út*. április 7. 4.
- (1938b): Nem áldotta meg!... In: *Magyar Út*, 1938. június 9. 22–23. sz. Címlap.
- (1938c): Fegyver és igazság, In: *Magyar Út*. november 3. Címlap.
- (1939a): Ébred az Egyház!... In: *Protestáns Szemle*. 48. 1. 1–7.
- (1939b): Száz „személy” egy sorban, In: *Magyar Út*. április 15. Címlap.
- (1939c): Incarnatio Germaniae, In: *Magyar Út*. április 22. Címlap.
- (1940a): Középosztályunk szociális alkata, In: *Magyar Út*. május 2. 3.
- (1940b): Keresztyén állam? In: *Magyar Út*. május 16. Címlap.
- (1941): Professzor Urak! In: *Magyar Út*. július 24. Címlap.
- (1942): Pártok fölött, In: *Magyar Út*. február 12. Címlap.
- PETRÁS Éva (szerk.) (2021): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*. Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó.
- TÓTH Gusztáv (1948): Kis képek a nagy zsinatról, In: *Sárospataki Református Lapok*. július 1. 3–4.